

„Hic discursus de praeteritis, praesentibus et futuris”
Tanulmányok Tüskés Gábor 70. születésnapjára
Beiträge zum 70. Geburtstag von Gábor Tüskés

„Hic discursus de praeteritis,
praesentibus et futuris”

Tanulmányok Tüskés Gábor
70. születésnapjára

Beiträge zum 70. Geburtstag
von Gábor Tüskés

Főszerkesztő • Haupteditorin
Lengyel Réka

Szerkesztők • Herausgeber
Csörsz Rumen István
Hegedüs Béla
Tüskés Anna

reciti
BUDAPEST, 2025

A borítón / Auf dem Umschlag:
Zacharias Dolendo: *Pax*, 1596–1597.
(London, British Museum, 1873, 0809.468)

Az ünnepelt fényképét Tüskés Anna készítette (Budapest, 2025)

Könyvünk a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5
Magyarország Licenc (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
Köteteink a r e c i t i honlapjáról letölthetők
Éljen jogaival!

ISBN 978-963-672-031-5

ISBN 978-963-672-032-2

Kiadja a r e c i t i,
a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja, <http://www.reciti.hu>
Tördelés: Újvári Máté
Borítóterv: Szilágyi N. Zsuzsa

Nyomdai munkák: Kódex Könyvgyártó Kft.
Felelős vezető: Marosi Attila

Tisla Saibal

TABULA GRATULATORIA

Ajkay Alinka	Hoványi Márton
Angyalosi Gergely	Hubert Ildikó
Balogh Balázs	Kalavszky Zsófia
Bányász Melinda	Káli Anita
Gilles Baumont	Kaló Krisztina
Békés Enikő	Kappanyos András
Benda Mihály	Kecskeméti Gábor
Bene Sándor	Kelevéz Ágnes
Béres Norbert	Kontler László
Berkes Tamás	Korompay H. János
Biró Annamária	Küllös Imola
Bitskey Istvan	Lovas Borbála
Boka László	Lőkös István
Botka Anikó	Ladislaus Ludescher
Bretz Annamária	Major Ágnes
Bucsics Katalin	Márjánovics Diána
Chikány Judit	Máté Ágnes
Császtvay Tünde	Mészáros Gábor
Dávidházi Péter	Mohl Györgyi
Deczki Sarolta	Molnár Annamária
Draskóczy Eszter	Molnár Antal
Dukkon Ágnes	Móré Tünde
Franz Eybl	Muntag Vince
Fodor Pál	Nemerkenyi Előd
Fórizs Gergely	Németh S. Katalin
Földes Györgyi	Armando Nuzzo
G. Etényi Nóra	Orbán Áron
Gábor Csilla	P. Vásárhelyi Judit
Magdalena Garbacik-Balakowicz	Papp Ingrid
Gulyás Judit	Paraizs Júlia
Hargittay Emil	Péter Róbert
Hites Sándor	Petneházi Gábor

Petrőczy Éva
Pintér Márta Zsuzsanna
Porogi Dorka
Radnai Dániel
Rákai Orsolya
Riszovannij Mihály
Sántha Teréz
Sarankó Márta
Simon Zsuzsanna
Szabados György
Szabó András
Szatmári Áron
Széchenyi Ágnes
Szelestei Nagy László
Szemes Botond
Szénási Zoltán
Szilágyi Emőke
Szolláth Dávid
Sztankovits Gergely

Takács László
Tar Nóra-Gabriella
Thimár Attila
Tóth Gergely
Tóth Szilvia
Tóth Zsombor
Török Zsuzsa
Tusor Péter
Vaderna Gábor
Varga Szabolcs
Z. Varga Zoltán
Verebélyi Kincső
Víg Éva
Virágh András
Visy Beatrix
Voigt Vilmos
Friedrich Vollhardt
Zvara Edina

és a kötet szerzői • und die Autoren des Bandes

RÉDEY-KERESZTÉNY JÁNOS

„Én vagyok, aki voltam, és leszek, aki vagyok”

A sorok között bujkáló Mikes Kelemen*

Kiindulás

Három igen tág, de itt csupán szűken vett aspektusból szeretném megvizsgálni Mikes Kelemen *Leveleskönyvét*: 1) az író bujdosása, a mikesi próza és nyelv mint a humor forrása; 2) a *Leveleskönyv* lehetséges műfaji kategóriái és hatása a magyar prózanyelvre; 3) Mikes P. E. néniének személye és szerepei a *Leveleskönyvben*.

A szakirodalom kimerítően tárgyalja mindhárom kérdéskört, mivel a mai napig érvényesek. S noha a Mikes-kutatás már jócskán meghaladta és újragondolta a Mikes-kultusz bizonyos elemeit, az irodalmi köztudatban továbbra is elevenen él a romantika és a nyugatos szerzők megteremtette Mikes-kép. Ezt meghaladni csak az utóbbi két-három évtizedben sikerült, ám az emberek fejéből kigyomlálni nem. E téren a magyar irodalom egy kivételes, az irodalmi kánonnak nem is oly régen befogadott¹ szerzője is szemléletformáló: Kosztolányi Dezső. Egyes vizsgálati pontoknál Kosztolányi legalább olyan kompetens, mint az érintett szakírók. Kosztolányi esetében az sem elvetendő sajátosság, hogy íróval-költővel állunk szemben, ami mégiscsak közvetlen módon jogosítja fel őt a Mikes-portré színes vázolására.

Kosztolányi *Mikes Kelemen* című esszéjében² írja, hogy Rákóczi jegyzője nem volt kimondottan politikai alkat, csak a fejedelem iránti legmélyebb tisztelet, egyfajta kitüntető szeretet az, amiért elkísérte őt a bujdosásban. Ugyanez a mottó jelenik meg ikonszerűen a nyugatos ars poeticához hű, Beck Ö. Fülöp tervezte Mikes-plaketten.³ A politikamentesség az írásért való írás, a célelvű-

* A szerző irodalomtörténész, a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi osztályának munkatársa. A dolgozat 2011-ben, eredetileg alcím nélkül, elsőéves egyetemista koromban készült, melyet a Laczházi Gyula vezette régi magyar irodalom szemináriumra nyújtottam be. A jelen változat az akkori dolgozat szerkezetét követi, néhány újabb szakirodalomra vonatkozó reflexiókkal.

1 VERES András, „Fordulópontok a Kosztolányi-recepcióban”, *Literatura* 44, 1. sz. (2018): 45–55, 51–55. Veres megkülönbözteti az 1980-as évekre egyöntetűnek mondható szakírói állásfoglalást, melyet a „prózaforradulat” kifejezés fémjelez, és az ezt mintegy húsz év múlva, a 2000-es évekre betetőző szépírói újrafelfedezést, melyet a posztmodernség ihlette prózapoétikai számvetések jellemeznek.

2 KOSZTOLÁNYI Dezső, „Mikes Kelemen”, in KOSZTOLÁNYI Dezső, *Lenni, vagy nem lenni*, szerk., tan. ILLYÉS Gyula, 83–90 (Szentendre: Kairosz Kiadó, 2001), 84, 86.

3 Bővebben: TÜSKÉS Anna, „Mikes Kelemen képzőművészeti ábrázolásai”, in *Író a száműzetésben*:

ségtől mentes művészet eszményével, az *írás belső szükségletével*⁴ párosul. Ez a Mikes-féle prózapoétika mintegy az egyetlen legitim írói tevékenységgé válik a *Nyugat*-korabeli irodalomművelő elit számára – valamennyi történelmileg mostohának mondható környezetben, időben.

Létezik azonban ezzel az állásponttal szembemenő érvelés is, amely néhány hangsúlyos jellegzetességre hívja fel a figyelmet. Maga Mikes nem zárkózik el ennyire határozottan a politikától. Már a Gallipoliba való megérkezés pillanatától fogva az emigráció várakozással tekintett a nemzetközi politikai helyzet alakulására. Nem minden ok nélkül: Rákóczi és táborá ennek perspektívájától tette jelentős mértékben függővé saját szorongatott helyzetének jobbra fordulását, többek között magát a hazatérést is. Ez a fordulat a későbbiekben nem következett be.

Mikes politika felé fordulása ugyanakkor nem elsősorban a nemzetközi viszonyok kedvezővé formálásából – már amennyire ez lehetséges volt – és az ezzel párhuzamos várakozásból állt, hanem egyfajta politikai kritika és hazaféltség ötvözetéből. A politikától való elzárkózás, az abban való részvétel vagy az azt kritizáló állásfoglalás mind viszonyba kerülnek a politikával, így egyik eset sem mondható tisztán politikaidegennek, a politikát hermetikusan kizáró szemléletmód jelének. Mikes politikakritikája, még ha igyekszik is ilyesmitől elszigetelődni, alapos és súlyos vádakkal illette a korabeli nemzetközi közéletet és a magyarság helyzetét: az emigráció pusztá játékszerré válik a török kezében, hogy egyrészt megvédje magát a német császárral szemben, ugyanakkor fegyverként is felhasználhassa ellene. (Ezt az észrevételt már a fejedelem életében megfogalmazta Mikes, amikor a Porta fokozatosan egyre beljebb telepítette az emigrációt az Oszmán Birodalomba, míg végül „Európa széléin”, Rodostóban állapodtak meg.) A török egyenesen őrizgeti, oltalmazó szárnyai alá veszi Rákóczit, mindennel ellátja, ajándékokkal halmozza el, hiszen számára is lényeges az a fegyvertény, hogy a fejedelem oszmán földön legyen. Miért érinti ez rosszul a német császárt? Mert a szabadságharc mégiscsak nyomós indok a pálcátörésre, így azonban a kirobbanó felkelés bosszulatlan marad – egyúttal fenyegető erejű is, amíg Rákóczi a török kezében van. Ilyen körülmények között érthetően bosszantó Mikes számára a hatalmi versengés.⁵ A fejedelem vezetése alatt ugyan valami módon sikerül elkerülnie az emigrációnak az aktív beavatkozást a politikába, azonban az ifjú fejedelem, Rákóczi József megérkezésével már ez a biztonsága is odavész a bujdosóknak. Íme, a végső pont Mikes számára, ahol már erkölcsi, normalizáló értelemben sem ad érvényt az emigráció céljának, de az otthoniaknak az emigránsok felé mutatott pártfogásának sem.

Mikes Kelemen, szerk. Tüskés Gábor, mts. Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla és Lengyel Réka, *Historia litteraria* 28, 255–266 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2012).

4 Tüskés Gábor és Knapp Éva, „*testetlen ige egy szellemi hazában*”: *Mikes Kelemen* (Budapest: Balassi Kiadó, 2024), 197–213, itt 203–206.

5 Uo., 222–223, 247–260.

Mi is itt az igazi kérdés? Mi lehet az összefüggés Mikes politikai alkata és magának a bujdosásnak a ténye között? A kérdés igen frappáns summája Bene Sándornál kereshető: „Haza akart-e menni Mikes Rodostóból? És ha igen, akkor miért nem?”⁶

Bujdosói létparadigma

Nem alaptalan a felfogás, hogy Mikes, noha a szabadságharcban aktív szereplőként nem vett részt, a fejedelem iránt érzett tiszteletből szegődött annak kíséretjéül az emigrációba.⁷ *Leveleskönyvében* számtalanszor tanúbizonyságát adja annak, hogy Rákócziiban kora mintaképét, emberileg kiemelkedő nagyságot látta. Mind erkölceiben, mint vallásos lelkületében, hitében példaképként állítja az olvasó elé, aki ily módon csaknem készen kapja a mikesi bujdosás indítékát.⁸ Ez a fajta vonzalom, melyet Mikes táplált Rákóczi iránt, más oldalról is megközelíthető. Tudvalevő, hogy Mikes édesapja Thökölyhez való hűségét illetően gyanúba keveredett, ily módon ki is végezték, miután Thököly kiadta őt Heister osztrák grófnak és császári őrnagynak. Mikes édesapját korán elveszítve atyai példakép nélkül maradt, ennél fogva Rákóczi karaktere ennek pótlékaul is szolgálhatott. Bene Sándor mondja erre a szoros kötődésre, hogy Mikes amolyan Sancho Panza Rákóczi mellett; egy nem is túl nagy, nem is nagyon magányos, az ember fölé kevéssé magasodó író.⁹ A hasonlat másfelől is remekül illik Mikes alakjához: a valódi Sancho Panza-i természet, aki egyrészt hű emléket állít urának, és Mikes esetében talán *bálványának*, másrészt el is szakad ettől a szoborszerű, megkérdőjelezhetetlen példaképtől, ha összevetjük kettejük politikai és vallási kérdésekben vallott nézeteit.

Mivel azonban Mikest valójában semmi sem kötötte a Rákóczi-féle emigrációba vonuláshoz, hiszen ő maga nem volt tevékeny résztvevője a felkelésnek, a bujdosás önkéntes számkivetésnek is tekinthető, amihez ez esetben nem szükséges külső ok. Elég az is, ha az ember önmagát szubjektumként kezeli, ha lét- vagy lelkiállapota válik önmaga számára is kérdéssé. Az ember saját fajtáján belül is lehet bujdosó, avagy kitaszított.¹⁰ A mikesi létfelfogás helyütt erősen hozzákapcsolható a bujdosás indítékaihoz, hiszen a keleti világból kölcsönzött kenyérmetafora azt fejezi ki, hogy Isten az ember földi életében nem passzív létező, hanem valahogyan reflektál annak életeseményeire. Ahogy pedig a *Leveleskönyvben* többször felmerül, ezek a kenyerek akár maguknak a

6 BENE Sándor, „Eljutni Zágonba”, *Holmi* 19, 5. sz. (2007): 551–571, 552.

7 TÜSKÉS és KNAPP, „*testetlen ige...*”, 179.

8 Uo., 198–201, 209–213.

9 BENE, „Eljutni Zágonba”, 554.

10 Lásd TÜSKÉS és KNAPP, „*testetlen ige...*”, 185–188.

tetteknek bizonyos következményeivel is összeköthetők – kézzel fogható példája ennek a bűn és az azt követő büntetés parabolája (Mt 5, 26) –, úgy a bujdosás is lehet valamiféle tett kiváltotta következmény.¹¹ Mikes esetében elképzelhető, hogy ez a fajta vezeklés önként vállalt. Viszont egyben fel is oldja a bujdosás minden lehetséges negatív attitűdjét: „ha elhihetnők magunkkal, hogy a bujdosást az Isten jovunkra adta, könnyen szenvednők...”, „ne panaszkodjunk hát a bujdosásról, vegyünk mindent jó szívvvel az Isten keziből, és úgy a bujdosásunk igen könnyebb lesz...” (87. levél).¹² Hopp Lajos szerint „a száműzetés, bujdosás fogalma átitatódott” egyfajta „vallásos érzelemmel, a földi zaránokság, bibliai peregrináció jelentésárnyalatával”,¹³ vagy másként egy, az állandó liminalitásból következő „politikai mártírológiai programmá” magasztosult.¹⁴

Mindazonáltal Rákóczi kamarásának két alkalommal is lehetősége nyílt a hazatérésre: először az 1720-as években, amikor édesanyja, Torma Éva próbálta kieszközölni fia számára a szabadulást. Majd 1740-ben levélben kérte Mária Teréziától az engedélyt a hazatérésre, azonban nem kapott amnesztiát. Már az első kísérlet is gyanús, amennyiben igaz az, hogy Mikes olyan csekélység fejében hagyhatta volna el Rodostót, ha az édesanyja kieszközölte elbocsátó okiratot elfogadja; magyarul, ha ő maga kedvet és hajlandóságot mutat a hazatérésre.¹⁵ Érdekesebb a második kísérlet. Mária Terézia elég tömör válasza a kérvényre a következő volt: „*Ex Turcia non est redemptio*”, azaz „Törökországból nincs visszatérés”. Bene Sándor azonban jelzi, hogy egy ilyen jelentős dokumentumról semmilyen adatunk sincs, sohasem került elő, egyedül a *Leveleskönyv* tartalmazza a latin idézetet. Így az a következtetés vonható le, hogy maga a levél, sőt, az egész incidens Mikes kitalálta dolog.¹⁶

Miért *lehetett* erre szükség? Miért kellett Mikesnek hamis adathoz, szándékos fikcióhoz nyúlnia? A válasz talán a levélműfaj egy sajátosságában rejlik: a hiteles láttatás és e láttatás szubjektivitásának igényében,¹⁷ vagy más szavakkal a „személyes élettörténet és a kortörténet elbeszélési modelljeinek össze-

11 Lásd Uo., 156–160, itt 159.

12 MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, szerk. HOPP Lajos, Mikes Kelemen összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 160.

13 HOPP Lajos, „Emigráció – száműzetés – bujdosás: Rákóczi és Mikes”, *Hitel* 9, 8. sz. (1996): 76–82, 80–81.

14 TÓTH Zsombor, *A hosszú reformáció jegyében: Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig*, Humanizmus és reformáció 41 (Budapest: BTK Irodalomtudományi Intézet, 2023), 269–275. Idézi TÜSKÉS és KNAPP, „*testetlen ige...*”, 225.

15 BENE, „Eljutni Zágonba”, 555.

16 Uo.; lásd még TÜSKÉS és KNAPP, „*testetlen ige...*”, 179, 225–226, 243. A szintézis nem érinti a Bene által felvetett hipotézis kérdését.

17 BENE, „Eljutni Zágonba”, 558.

kapcsolásában”.¹⁸ Mi módon? Mikes a portán tartózkodó bécsi követnél tudakozódik a saját ügyével kapcsolatban, amit a követ így hárít el: „*Nec nominetur in vobis*” – ez annyit tesz, mint: „szó sem lehet róla”.¹⁹ Maga ez a latin fordulat minden bizonnyal elterjedt volt Mikes korában, minthogy bibliai idézetről van szó. Az egyik páli levélben található meg: „Paráznaság pedig és akármely tisztátalanság vagy fösvényesség *ne is neveztessék ki közöttetek*, a mint szentekhez illik” (Eféz. 5, 3). A paráználkodás a Mikes korabeli nyelvben árulást is jelentett; durván tehát itt arról lehet szó, hogy Mikes valami módon elárulta a többi száműzött képviselte ügyet. Nem kizárt, hogy Mikes ezúttal is játszik a szavakkal, és saját lelkiismerete szolámát adja a bécsi követ szájába – összegez Bene.²⁰

Néhány szó erejéig visszatérve Mikes politikai alkatához, érdemes e vállalt bujdosásnak még egy árnyalatát felvillantani. Ha Mikes „egyszerűen nem akart hazajönni”, emögött, úgy vélem, Mikes hazafélte bújik meg, ha arra gondolunk, hogy mit érezhetett Rákóczi József emigrációs tevékenysége láttán. Kettőjük esetében értékbeli, szemléletbeli különbözőségekkel állunk szemben. Mikes akadályokba ütközik, súlyos fenntartásokkal viseltetik az új fejedelem iránt, olyanmódra, hogy ez az előzővel össze sem hasonlítható: a török kénye-kedve szerint használja, mint egy bábut. Mikes számára ez az ember nem üti meg a mércét. Sem a többi emigráns, aki időközben már a fejedelem halála után érkezik Rodostóba: Erdélyből menekült köztörvényes bűnözők, rongyos bujdosók – pejoratív értelemben bujdosók!²¹ Mi történne, ha ezek a csavargók amnesztiát kapva az új fejedelem vezetése alatt bevonulnának Erdélybe...? De ugyanilyen véleményekkel van az otthoniakról is. Mikesben egyre mélyül, egyre inkább lecsapódik a Rákóczi mellett való elköteleződés. Otthon, Erdélyben, Zágonban – melyet legalább úgy szeret, mint Rodostót – ugyanúgy nincsen jelen a szabadság. Ezen a ponton ismételt önellentmondás figyelhető meg, de Mikesnél ez az ellentmondásosság nem kiábrándító, csupán nem akarja azt a látszatot kelteni, mintha megkerülhető volna a valóság összetettsége.

Egyfelől az otthoniak szabadsága akkor sem szabadság, ha ők maguk úgy vélik: az Erdélyt kézben tartó Habsburg uralom azonos azzal, amelyik az emigrációt sakkban tartja. Magyarán még nem jött el az ideje a hazatérésnek. Az idő múlásához a hasznosság elve társul, de a rabságot mindig rabságnak kell tekinteni (nem úgy, mint az a gályarab, akiről Mikes beszámol, és aki már nem gondol szeretteivel, sem családjával, mert hozzászokott a rabsághoz).²² Ez a fajta szabadság sajátos erkölcsi paradigmába illeszkedő szabadságnak tűnik: azon alapul, hogy gyakorlatilag ugyanazt a negatív vagy hátrányos ka-

18 TŰSKÉS és KNAPP, „*testetlen ige...*”, 171.

19 BENE, „Eljutni Zágonba”, 556.

20 Uo.

21 Uo.

22 Uo., 556–557.

tegóriát az egyik oldalon követendőbbnek, igazabbnak tünteti fel a másikhoz képest. Másfelől Mikes szabadsága nemcsak költői játék vagy nyelvi invenció. Bene azt állítja, Mikesnek sikerült belemesélnie Magyarország emlékéterébe egy új, addig ott nem volt tájat. Összetéveszthetetlenül erdélyit, ám ez az „Erdély” valahol egy képzeletbeli Párizs és egy valós Konstantinápoly koordinátái között lebeg, a tenger és a mindenütt magas ég alatt, elszabadulva a konvencionális képzelet toposzainak horgonyáról.²³

Még hozzáfűzi, hogy ez a szabadság magasabb is; valahogy összefügg az-
zal, amit Isten a személyén át eltervezett a bujdosásában (vö. kenyérmetafora). „Mikes szerint a bujdosók sorsával az Isten jelezni akart valamit” [...], mégpe-
dig többek között azt, „hogy a számkivetéssel járó *valódi szabadság*: folytonos viszonyulás és viszonyítás, *szabad* várakozás az általa rendelt cselekvésre és az általa küldött cselekvőkre; a kiszámíthatókon túli erők kémlelése, a végső dolgokról való beszéd, humorral, a hallgatás közelében”.²⁴ Véleményem szerint a *vagyok, aki voltam és leszek, aki vagyok* sem utal másra: a szubjektum integritásának (valóban újszerű) kinyilvánításával együtt²⁵ a bujdosásban mint Isten akaratóban való megnyugvás, a szabad akarat kinyilvánításának aforisztikus kifejezése. Megkapó a tanulmányt lezáró gondolat, mely szerint a honvagy oda húz, ami még nincs meg: Mikes számára az idő előtt való hazatérés egyenlő az ideális Magyarország feladásával.²⁶ Látjuk tehát, hogy nem elégséges csupán Mikes Rákóczihoz való viszonyával magyarázni, miért nem tért haza a levél-
író. A legújabb szintézis szerzői, Tüskés Gábor és Knapp Éva mindezt frap-
pánsan és relevánsan igazolják a fiktív dialógus retorikájának mélyreható elem-
zésével, miként a könyv címe is sugallja.²⁷

Szubjektum és nyelv

Mikes számára az idő hasznos eltöltése mellett a humor a csömör ellenszere. Kosztolányi írja életrajzában, hogy Mikes a humor minőségével volt csak képes elviselni sorsát: „a humor kincse lakozott benne, mely a nagy dolgokat kicsiny-

23 Uo., 559.

24 Uo., 563.

25 TÜSKÉS ÉS KNAPP, „*testetlen ige...*”, 164, 177, 198. Az ószövevényi allúzió mellett (2Móz 3, 14) a nyelvi formula egy lehetséges 17. századi forrásához lásd Szenczi Kertész Ábrahám *Váradai Bibliáját*. Vö. KALMÁR György, *Hexameteres magyar költemények: Valóságos magyar ABC; P. S. Utóírás; Mária Théréziához buzdult alázatos énekem*, ford. HEGEDÜS Béla, LENGYEL Réka és RÉDEY-Keresztény János, szerk. HEGEDÜS Béla, Régi magyar költők tára: XVIII. század 17 (Budapest: Universitas Kiadó–Reciti Kiadó, 2020), 45. Online: <https://tinyurl.com/2hcddkdb> (hozzáférés: 2025.04.22).

26 Uo., 567. A gondolat Szerb Antaltól való, aki Szenci Molnár Albertől írja ezt, lásd SZERB Antal, „Szenci Molnár Albert lázas élete”, in *A trubadúr szerelme: Könyvekről, írókról, 1922–1944*, szerk. WÁGNER Tibor, 135–139 (Budapest: Holnap Kiadó, 1997), 138.

27 TÜSKÉS ÉS KNAPP, „*testetlen ige...*”, 189–194 itt 190.

nyé teszi, a kicsinyeket naggyá s ezzel hangsúlyozza minden jelenség viszonylagos voltát és a világ a kedély által teremti meg az egyensúlyt, az a humor, mely [...] a lélek ragasztószere, az a humor, mely nélkül minden írás csak csörgő papiros”.²⁸ A nevetéssel az ember úrrá lesz félelmén, oldja saját feszültségét. A humor megvédi az embert saját magától, nem engedi viszonylagossága által, hogy valaki megmaradjon zárkózottságában, hogy teljesen elnémuljon a többiek előtt. Bene még képletesebben fogalmaz: mindenkit megvéd a saját magában lappangó kuructól.²⁹ A nevetés a lélek orvossága, az élet sója, a test egészsége.³⁰ A humor megőrzi a személyiség higgadt önuralmát, meggátolja abban, hogy elhamarkodottan ítéljen. A tényleges feszültségoldás pedig ott nyújt segítséget, ahol különben az ember vagy konkrétabban a bujdosó kuruc örökösén korlátok közé szorított egzisztenciája ellenében kifejtett erőfeszítései elvesznének. E jelenség prózapoétikáját feltárandó a deskriptív retorikai vizsgálat a *gáláns esztétika* szellemesség (*esprit*) kulcsfogalmát mozgósítja igen meggyőzően.³¹

R. Várkonyi Ágnes szerint a humor közösségi használatra szánt dolog, s nemcsak Mikes humorára érti ezt.³² Érvelése szerint Mikes nem saját, egyéni olvasásra szánta a *Leveleskönyv* tartalmát, mely egyszerre szól az emigráció életéről és történetéről, a mindennapok apró eseményeiről, de szerinte a legkevésbé önéletrajzi igényű (az újabb kultúratudományos megközelítés szerint *autofikció*³³), hanem feltehetően a bujdosók körében olvasta, illetve olvashatták föl azt. R. Várkonyi Ágnes úgy vélekedik, hogy közvetlen módon egyedül a bujdosókhoz szól a *Leveleskönyv*.

A *Leveleskönyv* rendkívül tudatos szerkezetére R. Várkonyin kívül a vízjeles kutatás is rámutat; a kéziratot lapozgatva a megírás módszere szinte az orrunk előtt van. A vízjel ugyanis kötegenként változik.³⁴ Mikes nem rögtön Gallipoliba érkezése után látott neki a *Törökországi levelek* írásának, hanem később, mindig olyan időpontokban, amikor nyugodt körülmények adódtak a munkára. Így például akkor, amikor Rákóczi Józsefet elkísérve a balkáni hadjáratra visszatért Rodostóba. Ennek ellenére „ismeretlen a levelek végső megformálásának az ideje”; nem tudjuk pontosan „mikor, milyen időközönként történt a koncok másolása az első fogalmazványokról”.³⁵ Legújabb

28 KOSZTOLÁNYI, „Mikes Kelemen”, 87.

29 BENE, „Eljutni Zágonba”, 563.

30 R. VÁRKONYI Ágnes, „Az ismeretlen Mikes”, *Liget* 4, 1. sz. (1991): 57–70, 66.

31 Lásd TÜSKÉS és KNAPP, „testetlen ige...”, 171–184, itt 174.

32 R. VÁRKONYI, „Az ismeretlen Mikes”, 60–64.

33 Lásd TÜSKÉS és KNAPP, „testetlen ige...”, 185–188, 214.

34 R. VÁRKONYI, „Az ismeretlen Mikes”, 63.

35 TÜSKÉS Gábor, „Mikes-problémák”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 114 (2010): 291–314, 295–296.

pedig, Hopp Lajos nyomán, „új forrás előkerüléséig úgy kell tekinteni a levelekre, hogy akkor készültek, amikor dátumozták őket”.³⁶

Munkamódszereit Mikes részben kölcsönzi, ahogyan egyébként a levélformát is. A megírásban César de Saussure lehetett a mintája, aki miután összezőrdült a konstantinápolyi angol nagykövettel, Zay Zsigmond meghívására került az emigráció táborába. Saussure saját útinaplót vezetett, a történészek szerint pedig Mikes tőle kaphatott ösztönzést egy ilyen napló összeállítására. (Mintájaként a Madame de Sévigné-féle leveleskönyvet, valamint további példákkal Tüskés Gábor elmélyült kutatásai révén a francia episztoláris hagyomány egészét tartja számon az irodalomtudomány.³⁷) Ennek alapján egy viszonylag időszerűen vezetett naplót rekonstruálva jegyezhetette le Mikes a történeteket. Ez annál is valószínűbb, mivel az író megdöbbenően friss értesülésekkel és pontos információkkal rendelkezik, amelyeket egyébként nem tudott volna azonnal, az események pillanatában hitelesen rögzíteni. Ezt bizonyítja Szekfű Gyula észrevétele, aki a *Leveleskönyvet* Virmont császári követ azonos időszakból fennmaradt francia jelentéseivel hasonlította össze, kimutatta, hogy a két dokumentumban az elbeszélés menete és az események sora megegyezik.³⁸ A különbség csupán annyi, hogy bizonyos dolgokról (például ún. „Rákóczi- emlékek”-ről³⁹) Mikes nem ír. Ebből arra következtethetünk, hogy a *Leveleskönyv* ténylegesen a felolvasás, a *szórakoztatás*⁴⁰ funkcióját tölthette be. De további három másik úton is ugyanerre a következtetésre juthatunk.

1) A tudatos, forgatókönyvszerű megszerkesztettség mellett a levelek hossza vagy rövidege is figyelemre méltó. Többnyire rövidke, tömörek, viszonylag egyszerű felépítésűek, mindig ugyanazok a sémák ismétlődnek bennük, egy nekifutásra végigolvashatók, könnyen érthetők, stílusuk tiszta. Ahogyan Kosztolányi írja Mikes rendkívül invenciózus nyelvéről: „szinte színek nélkül tud festeni”, a „háromszéki uraságok élő beszédét örököltette meg”; a „próza titka bizonyára nem is más, mint a szerénység”, a „szenvadás szerénysége”; „keveset markol, hogy sokat fogjon”.⁴¹ Mondhatni közhelyesen zárja, pedig Kosztolányi csak arra gondol, hogy a szegénység, igénytelenség vagy az alázatosság (mely jellemzők mind-mind ott rejlenek Mikes költői prózanyelvében), a ritka egyszeriség, tisztaság önmagukban elegendők ahhoz, hogy egy kevésbé kiemelkedő írói magaslathoz is nehezen megjárhatóvá tegyenek. Az első prózaírónak kiáltja ki, aki társalgási nyelvünket szólaltatta meg leveleiben, és Balassi költészetének emeli párjával. „Ő írta le ezt a szót először: kávéház; annak

36 TÜSKÉS és KNAPP, „*testetlen ige...*”, 146.

37 Uo., 49–94.

38 R. VÁRKONYI, „Az ismeretlen Mikes”, 63.

39 TÜSKÉS és KNAPP, „*testetlen ige...*”, 200.

40 „A történelem csaknem kizárólag szórakoztató és tanulságos históriák forrásaként érdekli [ti. Mikes], a magyar történelemre csupán elvétve utal.” Uo., 217.

41 KOSZTOLÁNYI, „Mikes Kelemen”, 83–90.

a szellemi tanyának ad nevet, ahol újabb irodalmunk évekig hánykódott és nevelődött.” Vagy ahogyan Kődöböcz Gábor jellemzi: „egyedi retorikai megformáltságú mondatok, hallatlan nyelvteremtő erővel bíró, különleges stilisztikai érték, sziporkázóan szellemes gondolkodás, választékosan elegáns, meghökkenítő nyelvi lelemény”,⁴² ez egytől-egyig Mikes Kelemen. A rend kedvéért hadd illesszek be még két hasonlóan elegáns analízist: „szava a természetes előbeszédhez simul, őrizi, és a használó személyiségével frissíti a nyelv lelét, amíg az képessé lett tökéletesen kifejezni szellemét”, „a nyelv számára egy darab megmentett otthon, egy darab elidegeníthetetlen, elorozhatatlan haza volt”.⁴³ Utoljára lássuk Mikes Kelemen saját szavait *Leveleskönyvéről*: van közöttük „jóízű, csinos és takarékos, nádmézes téntával írt, könnyű, kurta, haragos és tüzes, rövid, szomorú, gyönyörű, kedv szerént való, irtóztató pirongató, véres és kegyetlen, vigasztalásra szolgáló”.⁴⁴ A levelek szellemi összetartója a magyar nyelv, a bujdosók nyelve.⁴⁵ Idegen földön, Mikes lófőszékely-identitásával és műveltségét lebecsülő gesztusával együtt is⁴⁶ gazdagon táplálkozik a jezsuita iskolai retorikaoktatás Cicerón, Pliniuson, Erasmuson, Vivesen és Lipsiuson kipróbált latin levélelméleteinek forrásvidékéből.⁴⁷

2) Mikes a (feltételezhető) naplójegyzetein kívül fordításait, elmélkedéseit, az olvasott novellákat és a korban közismert rövid történeteket is beépítette művébe. Tüskés Gábor mutat rá arra, hogy a leveleskönyv és a „fordítások nyelvét csak együtt érdemes vizsgálni, utóbbi vizsgálata” pedig nélkülözhetetlen, hiszen Mikes „nem kis mértékben prózafordításai révén vált igényes és tudatos nyelv- és stílusművésszé”.⁴⁸ A *Leveleskönyv* e sajátossága, védjegye szokatlanul tág kereteket biztosít akár a levél, akár a napló műfajának. A levélbe jóformán minden belefér: szemlélődés, vallomás, lélekelemzés, anekdota, ironia, önironia, humor stb. Mindehhez nagymértékben hozzájárulnak a mikesi írásművészet deskriptív retorika által feltárt *repetíciós technikái*.⁴⁹ Kosztolányi szavaival: „ha a vers a lélek legteljesebb kitárulkozása és lemeztelenítése, akkor a levélforma a lélek pongyolája”. Miről is van szó? A *lélek pongyolája* nem más,

42 KÖDÖBÖCZ Gábor, „Nyelvteremtő erő és csillámló játékosság Mikes Kelemen szépprózai műveiben”, *Magyar Napló* 23, 10. sz. (2011): 24–25. Lásd még SZATHMÁRI István, „Mikes és irodalmi nyelvünk”, *Magyar Nyelv* 87, 3. sz. (1991): 298–306.

43 VERESS Dániel, „Zágoni Mikes Kelemen honszeretete”, in *Székely Útkereső – Antológia: A Székely Útkereső irodalmi és művelődési folyóirat antológiája*, szerk. BEKE Sándor, tan. KOZMA Mária, Székely útkereső, 57–59 (Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, 1994).

44 GYÁRFÁS Endre, „Mikes Kelemen nyelve”, *Élet és Tudomány* 59, 17. sz. (2004): 531. Az idézett kifejezések Mikes eltérő időpontban írt leveleiből valók.

45 R. VÁRKONYI, „Az ismeretlen Mikes”, 62.

46 TÜSKÉS és KNAPP, „testetlen ige...”, 203.

47 Uo., 28–143.

48 TÜSKÉS, „Mikes problémák”, 298–299. Vö. TÜSKÉS és KNAPP, „testetlen ige...”, 98–99, 245–246.

49 Uo., 144–166, itt 165.

mint a már idézett *biteles láttatás* és e *láttatás szubjektivitásának: a különféle elbeszélői modellek összekapcsolásának* problémája. Kosztolányi említett Mikes-rajzának e gondolatai igen termékenyek. A szándékolt szubjektivitás amúgy is jellemző a levélírára – amint Mikesnél ezt a jelenséget Tüskés Gábor a különböző diszkurzív szintek szellemes egymásba játszatásának logikájával szemlélteti:⁵⁰ ha netán napjainkban papír alapú levelezésre vetemednénk, ugyanígy, a lehető legcélravezetőbben és tömörebben, ugyanakkor meglehetősen szubjektív nézőpontból adnánk elő a mondandónkat. Ebben az elektronikus levélváltás sem különbözik. A láttatás ilyen dichotómiája egészen furcsa játékot indít el. Különös élvezetet kelt íróban, olvasóban egyaránt – írja Kosztolányi –, a láttatás milyenségének szándékolt felfedését. Mi, a kontextuson kívülről beférkőző olvasók olvassuk Mikest, ám ő is olvas minket, merthogy P. E. grófné mi is vagyunk. Ezért lehet hallatlanul élvezetes és lebilincselő a 21. században is a *Leveleskönyv*.

Műfaji keretek

3) Műfaját tekintve a *Törökországi leveleket* tartották már levelekben írt naplónak, levél alakban írt útirajznak, erkölcsi elmélkedésnek, emlékiratnak is. Ezek a magyarázatok a levélműfaj, valamint az emlékiratok, memoárok 17–18. századi elterjedésére mennek vissza. Nézőpontunkból már sokkal érdekesebb lehet Mikes művének más műfajokhoz való viszonya, mint a regény vagy a levélregény.

Tudvalevő, hogy Mikes levelei nem ún. misszilis levelek, hanem fikción alapulnak: fiktív személyhez íródott fiktív műfaji státuszukról beszélhetünk. A *Leveleskönyv* sokkalta nagyobb formai összetettségére először Barta János hívta fel a figyelmet az 1960-as években.⁵¹ Kibédi Varga Áron továbbgondolta ezt a megközelítést: a leveleket átfogó „mitikus struktúra” a fiktív néne alakjának megteremtése a „nagy modern regényekhez kapcsolja” a gyűjteményt; Mikes „a levél műfaja mögé rejtette igazi műfaját, a regényt”.⁵² A *Leveleskönyv* olasz fordítója, Cinzia Franchi szerint a kétségtelenül jelen levő írói nézőpont és a követett motívumok, toposzok folyamatossága a regényesség elemeit mutatja a levélműfajon belül, így a „magyar regény kiindulópontjának” nevezhető. E helyt szokás megemlíteni olyan neveket, mint Krúdy Gyula, Tamási Áron, Gelléri Andor Endre (vagy ha éppen természetesen csengő nyelvére gondo-

⁵⁰ Uo., 171–177.

⁵¹ BARTA JÁNOS, „Mikes Kelemen”, in BARTA JÁNOS, *Költők és írók: Irodalmi tanulmányok*, 7–41 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966).

⁵² KIBÉDI VARGA ÁRON, „Mikes mítoszai”, in *Az emberek próbája: Emlékkönyv a Hollandiai Mikes Kelemen Kör fennállásának huszonötödik évfordulójára*, 31–35 (Amszterdam: Hollandiai Mikes Kelemen Kör, 1976).

lunk: Arany, Petőfi, Kosztolányi, Babits, Tamási Áron, Sütő András, Szilágyi István, Kányádi Sándor), akiket a Mikes megteremtette „tündéri realizmus” kiteljesítőiként könyvelnek el.⁵³ A nemzetközi szakirodalomban elfogadottá vált tág meghatározás szerint a levélregény olyan, részben vagy teljesen fiktív prózában írt közléssorozat, melyben a levelek az elbeszélés közvetítő eszközeként szolgálnak, vagy jelentős szerepet játszanak a cselekmény alakulásában.⁵⁴ Mikes művéhez a francia levélregény rendkívül komplex, több altípusra is bomló műfaja kapcsolódik.⁵⁵

A műfaj kérdésének összetettségét jelzi azonban, hogy míg Bódi Katalin a *Törökországi leveleket* a levélregény egyedi változatának tekinti,⁵⁶ Bernard Bray pedig „hiányzó láncszemnek”, amely a szentimentális levélregényt köti össze a filozófiai regénnyel (e hipotézist Tüskés Gábor is igazolja),⁵⁷ Tüskés ennél elemibb képet is nyújt, mely szerint „a fiktív és a misszilis levelek” Mikesnél „lényegében ugyanannak a műfajnak a változatai”, és „[n]em egy előre megtervezett művet öltöztet levélformába, hanem az egyes leveleket emeli remekművé”.⁵⁸

A levél végeredményben, ahogy Kosztolányi írja, társalgási és társasági műfaj: „aki levelet ír, az társalog papíron”, híreket közöl – egészen az újság föltalálásáig. Kosztolányi szerint a hajdani kis és nagy dolgok napokig, akár évekig is nyomot hagytak az emberi lelkekben, ugyanakkor már ő is azt rója föl saját korának, hogy századában a telefon mindenki keze ügyében lévén le sem kell írni, még drasztikusabban, át sem kell gondolni ezeket a saját belsőben születő dolgokat. A levélnek tehát e láthatóan széles formai konvenciója nyomán se zárhatjuk ki a *Leveleskönyv* közösségi fölolvását, hogy például csak a beléjük szőtt anekdotákat, novellákat és egyéb *szórakoztató* jellegű olvasmányélményeket említsem.

„Címzett ismeretlen”

+1. Végezetül a negyedik út, a hír. „A hír hiánya elviselhetetlen”, „hírt venni a világról annyi, mint jelen lenni benne” – írja Mikes. Magyarán az odatartozás biztosító, egyáltalán a valahová tartozásá egyenlő a *hírt adni a világnak* gesz-

53 KÖDÖBÖCZ, „Nyelvteremtő erő...”, 24.

54 KALÓ Krisztina, *Romans épistolaires de langue française depuis la fin du 19e siècle: Approches historique et formelle / Francia levélregények a 19. század végétől napjainkig*, doktori (PhD) értekezés (Debrecen: Debreceni Egyetem, 2006), 20–24, itt 24. Vö. TÜSKÉS és KNAPP, „*testetlen ige...*”, 83. Itt a definíció a kommunikáció résztvevőire, a kompozícióra, valamint a levelek szerző vagy kiadó által szavatolt hitelességének kérdésére helyezi a hangsúlyt.

55 Uo., 83–92.

56 BÓDI Katalin, „A Törökországi levelek mint levélregény”, in *Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*, 64–74 (Budapest: Universitas Kiadó, 2012), 67. Vö. TÜSKÉS és KNAPP, „*Testetlen ige...*”, 51–52.

57 Bernard BRAY és Odile RICHARD-PAUCHET, „Kelemen Mikes, Lettres du Turquie”, *Épistolaire* 39 (2013): 265–269, 268. Vö. TÜSKÉS és KNAPP, „*Testetlen ige...*”, 55, 94.

58 Uo., 172, 174.

tusával.⁵⁹ R. Várkonyi visszamegy egészen a hírek előzményéig, a Kosztolányi modern újságját, de Mikes híreit is megelőzőkig. A korabeli, már Mikes gyermekkorában is elterjedt hírlevelek, hírlevélírás az egymást követő nemzedékeken keresztül hagyományozódott – hangzik a tétel. Volt ideje kifejlődni a hír művészetének (nevezhetnénk *ars praeconiinak*), rögzülnie a különböző típusoknak, és kialakulni annak, hogyan lehet a párbeszéd ízeit visszaadni, a feladó (hírlíró) és a címzett kapcsolatát valószerűen megőrizni. Mikes tehát maga is a régi hírlevelekből meríthette olyan fordulatait, mint *most jött a hír, most hozták hírért, hírül vitte már, micsoda hírt hallottam* stb.⁶⁰ Mindenesetre a Tüskés–Knapp szerzőpáros itt is pontosabban igazít el: a *Leveleskönyv* nyelvi alaprétegét nem a magyarországi hírlevelek, hanem a jezsuita levélméletek ihlették; a *sine qua non* pedig az *elhitetés retorikáján* alapuló előbeszédet imitáló belső monológ, képzelt dialógus.⁶¹ Mégsem hiába követtük majdnem szóról-szóra az R. Várkonyi-tanulmányt, ugyanis itt következett be a szemléletváltás Mikes recepciójában. Végre kibújunk a tettetett értetlenség álarcából, az elhamarkodott ítélethozatal felelőtlenségéből, és igyekszünk megértéssel közeledni a zágoni levélíróhoz.

Továbbmenve R. Várkonyi gondolatmenetén: a hír az emigráció közegében a tájékozottság „az élet feltétele, mint a levegő”. Az általa citált 97. levélbeli⁶² „az álom, mintegy halál” annak az épp előadott történetnek tagmondata, miszerint „solimán” (Szülejmán) szultán kivégezteti egy hűséges vezírré tett alattvalóját, akit irigyei félig-meddig koholt érvek alapján vádolnak be nála. Mivel azonban a szultán azt ígérte vezírének, hogy életéhez nem nyúl, míg az ő élete tart, ezért a vezírt beárulók azt javasolják, hogy ölesse meg akkor, amikor aludni tér, így megtarthatja ígéretét. Ilyen értelemben az „álom, mintegy halál” érvényteleníti a szultán szavait; olybá tűnik, mintha sohasem mondta volna ki azokat. R. Várkonyi szerint Mikesnél ez a passzus kulcsmondat: ál-munkból, a halálból a hírek segítenek vissza az életbe.⁶³ Olyan ez, mint a hír-vivő isten, Hermész alakja, aki egyben a holtak kísérője is (*escort*), csak fordítva: Mikesnél a hír kivezet, kikísér a halálból a fényre, máskülönben a hazától távol eső élet maga is halállá válna. Tüskés mindezt a 7. levél élet–halál allegóriájára utalva igen találóan az „abszurdítás határán mozgó életnek” nevezi.⁶⁴

Mikesék tehát Rodostóban állandóan híreket várnak, ám a híreket meg is kell tudni szűrni. Mikes hírei jó részét feltehetően a helyi újságokból veszi, Konstantinápolyban is lehettek forrásai, mégis a *Leveleskönyv*ben egyedüli for-

59 R. VÁRKONYI, „Az ismeretlen Mikes”, 60.

60 Uo., 61.

61 TÜSKÉS ÉS KNAPP, „testetlen ige...”, 127–128, 132–138, 141, 189.

62 MIKES, Törökországi levelek..., 181.

63 R. VÁRKONYI, „Az ismeretlen Mikes”, 62.

64 TÜSKÉS ÉS KNAPP, „testetlen ige...”, 209.

rásaként szinte mindig nénjét nevezi meg. Kinek írta hát híreit (leveleit) Mikes? Ki lehet ez a P. E. – Kosztolányi megnevezéseiben Peéry Lőrincné, illetve Paksi Erzsébet – grófné? „Az Édes Néném, a képzelt rokon és honfitársnő, Mikes számára jelentős mértékben a szülőföldet, tágabb értelemben Erdélyt is jelentette, Mikes múltjának jelen valóságként tételezett eleme volt.”⁶⁵ Ennyi lenne? Tulajdonképpen igen. Mikes a törökországi leveleit senkinek, inkább csak magának és mindenkinek írta. Írta a maga és bujdosótársai számára, de a mindenkori olvasónak is. Mikes P. E. nénje és a levelek valószínűleg kitalált, költött dolgok; a leveleknek van egyfajta, Mikes és a nénje között alakuló szerepjáték-jellegük is. A néne a korszak levéltudományában is fiktív személy: maga az olvasóközönség – amit a vissza-visszatérő szakirodalmi tételmondat szintén igazol, tudniillik, hogy a levélíró és a címzett egymás alteregói, hiszen ebben a relációban a művész és az ő létét visszaigazoló közönség iránti vágy *bujkál*.⁶⁶ Kosztolányi is ugyanezt a *tekhnét* járhatja csúcsra az *Esti Kornél*-ban! A közönség hiánya éppen a távolságon és Mikes távolságtartó magatartásán mérhető le, aminek kitöltésére a mindenkori olvasó, a rodostói közösség vagy az erdélyi rokonok a címzett funkciójának betöltetlensége révén ugyanúgy alkalmasak, hiszen az az üressége miatt *betölthető* (*horror vacui*). Mikes egy nőalakban képvisel mindnyájunkat, a korabeli olvasók ugyanis részben Európa művelt női közönségéből kerültek ki.⁶⁷ Az olvasó e divatos személyisége, akit minden érdekel, ad hitet a rodostóiaknak: valaki olvassa Mikes írásait (olvassa őket, történetüket), *irántuk* érdeklődik. Végeredményben ez a közösségteremtő erő Mikes leveleiben, és ez képviseli számunkra, befogadók számára a rodostói magyar szót; ami 250 év múlva is ugyanolyan élő, lendületes, akárha ma született volna.

“I Am Who I Was, and I Will Be Who I Am” The Elusive Presence of Kelemen Mikes Between the Lines

This study offers a close examination of Kelemen Mikes’s *Letters from Turkey* through three focal points: the role of exile and the linguistic-humorous features of Mikes’s prose; the generic classification and literary influence of the *Letters* on Hungarian prose; and the character of Mikes’s “aunt”, a central figure in the epistolary fiction. The paper contrasts the traditional image of Mikes – as shaped by Romanticism and later Nyugat authors – with more recent literary criticism, highlighting how Mikes was far more politically aware and critical than previously assumed.

65 VERESS, „Zágoni Mikes...”, 57.

66 TŰSKÉS és KNAPP, „*testetlen ige...*”, 185–197, különösen 190, 192, 194–197.

67 R. VÁRKONYI, „Az ismeretlen Mikes”, 68.

TARTALOM INHALT

TABULA GRATULATORIA	7
ELŐSZÓ	9
VORWORT	12
TISZTELGÉS TÜSKÉS GÁBOR ELŐTT HOMMAGE AN GÁBOR TÜSKÉS	15
TUSNÁDY LÁSZLÓ: Tüskés Gábor ünnepén	17
SAJGÓ SZABOLCS SJ: Az első hetven év után...	24
„QUI PUBLICAM ERUDITIONE REM TUEANTUR” HUMANISTÁK, HITVÉDŐK A 16–17. SZÁZADBAN HUMANISTEN, VERTEIDIGER DES GLAUBENS IM 16–17. JAHRHUNDERT	33
HEINZ HOFMANN: Der Johanniter im Irdischen Paradies (Jacques Mayre, <i>Liladamus</i> 22, 315–548)	35
BARBARA MAHLMANN-BAUER: Johannes Sommers <i>Strategien Satans</i> (1570), ein Handbuch für Pfarrer zur Verteidigung der Glaubensvielfalt in Siebenbürgen	55
IMRE MIHÁLY: Magyar vonatkozások Balthasar Exner latin nyelvű műveiben	71
RAPHAËL FENDRICH: Matteo Ricci und die Religionen in China: Anmerkungen zu Nicolas Trigaults Übersetzung <i>De christiana expeditione</i> (1615) und ihre deutsche Übertragung (1617)	83
WILHELM KÜHLMANN: „Amnestia” als Weg zum Frieden. Zu Jacob Baldes SJ Lyrik zum Dreißigjährigen Krieg (Lyr. 3,36)	98
ŐZE SÁNDOR: Szántó Arator István Korán-cáfolata és Juan Andrés műve	108
CHRISTOPH SCHMITT-MAASS: Zwischen Virilität und Zivilisierung. Odysseus und Telemachos als Rollenmodelle in Reisebeschreibungen, Fürstenspiegeln und Apodemiken des 16. und 17. Jahrhunderts	119

„MENTENI A VESZENDŐT” EMLÉKEZÉS ÉS ÖNÉRT-
TELMEZÉS A SZÁMŰZETÉSBEN (RÁKÓCZI, MIKES)
„DIE VERLORENEN RETTEN“ ERINNERUNGEN
UND SELBSTDEUTUNG IM EXIL (RÁKÓCZI, MIKES) 127

HÁMORI NAGY ZSUZSANNA: Gondolatok Kemény János <i>Önéletírásának</i> angol nyelvű kiadása kapcsán	129
ARADI CSENGE: A gyermekkori emlékek rekonstruálása. Rákóczi <i>Vallomásairól</i> a kognitív narratológia tükrében	140
LACZHÁZI GYULA: Rákóczi fiatalkori szerelme a <i>Vallomásokban</i>	151
MÉSZÁROS KÁLMÁN: Az asztalnok és a kancellista. Mikes Kelemen bujdosótársainak tettelegességig fajuló konfliktusa a sértett szemszögé- ből	158
RÉDEY-KERESZTÉNY JÁNOS: „Én vagyok, aki voltam, és leszek, aki vagyok” A sorok között bujkál Mikes Kelemen	173
TÓTH FERENC: Folard lovag és a Nagyságos Fejedelem. Feljegyzések egy Rákóczi rodostói könyvtárából kiemelt mű margójára	186

„BÁTORITTS, ÉBRESSZ, OLTALMAZZ, SZERESS”
ÉRZELMEK, MOTÍVUMOK, FELVILÁGOSODÁS ÉS
NEMZETI IDENTITÁS A 18. SZÁZADI IRODALOMBAN

„ERMUTIGE, ERWECKE, BESCHÜTZE, LIEBE” EMOTIONEN, MOTIVE, AUFKLÄRUNG UND NATIONALE IDENTITÄT IN DER LITERATUR DES 18. JAHRHUNDERTS	195
--	-----

BÍRÓ CSILLA: Halápy Konstantin elégiái a síró gyermek Jézusról	197
S. SÁRDI MARGIT: Az érzelmek költőnöje: Zay Anna	207
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN: Új nézőpontok Mikes Kelemen költészetéhez	216
JÓZSA GYÖRGY ZOLTÁN: Jean-Jacques Rousseau korai fogadtatása Oroszországban (1752-től Karamzin fellépéséig)	251
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: Melyik Múzsza vezesse a peregrinust? Faludi Ferenc szerepe egy tanköltemény tükrében	266
DEBRECZENI ATTILA: Kazinczy, az író rab és rab író	272
EGYED EMESE: Provokatív szövegkincs: <i>Próba</i> (1792)	281
PETER HESSELMANN: „Mimik für das Ohr”. Zur sprachlichen Ausdruckskunst in Friedrich Hildebrand von Einsiedels Grundlinien zu einer Theorie der Schauspielkunst (1797)	295

SPIRITUALITÁS ÉS EGYHÁZI KULTÚRA A 18–19.
SZÁZADI MAGYARORSZÁGON ÉS ERDÉLYBEN

SPIRITUALITÄT UND KIRCHENKULTUR IM
UNGARN UND SIEBENBÜRGEN DES 18.–19.
JAHRHUNDERTS

309

- MEDGYESY S. NORBERT: A Szentháromság-olvasó nyugat-dunántúli
példái a Lajtha László Népzene gyűjtő Csoport kézirat anyagából 311
- BALLA LÓRÁNT: Helyi (és regionális – erdélyi) kulturális értékek
Mihálc Izidor OFM (1713–1781) kézirat predikációkötetében 318
- BARTÓK ISTVÁN: Egy homiletikai vita 18. századi hazai recepciójához.
Gombási István a predikáció retorikájáról 327
- KNAPP ÉVA: Koptik Odó celldömölki rölapjai és hírelei 335
- DÓBÉK ÁGNES: Klimó György pécsi püspök és a janzenizmus
kapcsolatáról 346
- MACZÁK IBOLYA: Telek József ferences váci vonatkozású predikációi.
Predikációk a váci hívek épülésére 356
- DONCSEZ ETELKA: Horvát István és Ferenczy János naplóinak
és levelezésének pálos vonatkozásai 364

„NE TEDD LE LANTODAT!” NÉMET-MAGYAR
IRODALMI KAPCSOLATOK ÉS NEMZETI
KÖLTÉS ZET A 19. SZÁZADBAN

„LEG DEINE LAUTE NICHT WEG!“ DEUTSCH-
UNGARISCHE LITERATURBEZIEHUNGEN UND
NATIONALLYRIK IM 19. JAHRHUNDERT

377

- TÓTH KÁLMÁN: Hogyan lesz Hermannból Árpád? Kis János *Chernel
Dávidhoz* című költeményének eszmetörténeti hátteréhez 379
- BÉATRICE DUMICHE: Theodor Körners *Zriny*. Denkanstöße zu einer
Interpretation in neuem Kontext 390
- KOVÁCS KÁLMÁN: Természettudományok és modern világkép Pyrker
János László *Tunisiás* (1820) című eposzában 398
- FRIED ISTVÁN: „bú rajtam az írás” Vörösmarty Mihály *Mikes búja*
című versének megközelítéséhez 413
- BERNARD ADAMS: To meet with Triumph and Disaster. Heroines in
Arany's ballads 421
- BERNÁTH ÁRPÁD: Építőkövek Bernáth Lajos (1869–1945)
gimnáziumi tanár életrajzához I. (1869–1899) 429

LEVELEK, ÚTLEÍRÁSOK, TÖRTÉNETEK A 18–19. SZÁZADBÓL

BRIEFE, REISEBERICHTE, ERZÄHLUNGEN AUS DEM 18.–19. JAHRHUNDERT 441

CSEPPENTŐ ISTVÁN: Törökországi levelek és keleti mesék. Valóság és
fikció Potocki *Voyage en Turquie et en Égypte* című útleírásában 443

SZÁSZ GÉZA: Utazási segédlet vagy történeti forrás?
Megjegyzések a 18. századi útikalauz szerepéről 451

ORSOLYA TAMÁSSY-LÉNÁRT: Das „so mächtig aufblühende“ Pest-Buda
in deutschsprachigen (Reise)Beschreibungen der 1820er und 1830er
Jahre. Einleitende Gedanken – Das Reisen in der deutschsprachigen
Literatur und das Reiseziel Ungarn 463

VILÁGIRODALOM – ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOM WELTLITERATUR – VERGLEICHENDE LITERATUR 477

DIETER BREUER: Am grünen Hang entlang: Zu einem
Geburtstagsgedicht von Peter Rühmkorf 479

HARAMZA KRISTÓF: Tiszta tekergő. A *flâneur* jellegzetes vonásai
Tersánszky Józsi Jenő *Kakuk Marci ifjúsága* című kisregényében 496

LŐKÖS PÉTER: Robert Neumann *Sir Basil Zaharoff. Der König der
Waffen* című regényének kritikai fogadtatása a korabeli magyar
sajtóban 507

PÁL JÓZSEF: Superstes stitis az *Acta comparationis*ről 515

FELVILÁGOSODÁS, IDENTITÁS ÉS REFORM: SZABADKÖMŰVESSÉG ÉS TUDÓS TÁRSASÁGOK A 18. SZÁZADI EURÓPÁBAN

AUFKLÄRUNG, IDENTITÄT UND REFORM: FREIMAUREREI UND GELEHRTENGESELLSCHATEN IN EUROPA DES 18. JAHRHUNDERTS 525

HEGEDÜS BÉLA: Hová tűnt Kalmár György lova? 527

ROLAND MARTIN HANKE: Wie die Freimaurerei auf den Hund kam 539

SZENTPÉTERI MÁRTON: Ernst, Falk és Jonathan Israel.
Adalék a szabadkőművesség és a felvilágosodás kutatásához 555

VÁRI LÁSZLÓ: A Draskovich-rendszerről – évfordulón.
250 éve alakult meg a Draskovich-obszervancia 561

KÖNYVEK ÚTJAI: TUDÁSKÖZVETÍTÉS, GYŰJTÉS ÉS RECEPCIÓ A 18–19. SZÁZADBAN DIE WEGE DES BUCHES: WISSENSVERMITTLUNG, SAMMLUNG UND REZEPTION IM 18.–19. JAHRHUNDERT	577
LÖFFLER ERZSÉBET: Három kiemelkedő jelentőségű kézirat az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban	579
MONOK ISTVÁN: Könyvgyűjtők, bibliográfusok, irodalomtörténészek vagy hungarológusok?	588
LENGYEL RÉKA: Robert Dodsley művei Magyarországon a 18. században (<i>The Preceptor, The Oeconomy of Human Life</i>)	592
ZSOLDOS ENDRE: Johann Elert Bode és az olvasók	606
MARKÓ VERONIKA: Adalék Sándor István könyvtárának az Irodalomtudományi Intézetben őrzött darabjaihoz	615